

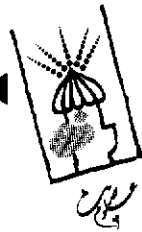
خطبة الافتخار & و خطبة تطنجیه

مسعود بیادآبادی

استفاده می شود که مطالب مطرح شده در این دو خطبه را پذیرفته است . در آنجا وعده کردیم که بحث درباره این دو خطبه را در مقاله ای مستقل مطرح نماییم . اکنون سخنی کوتاه در این باره تقدیم داشته ، بحث تفصیلی را به فرصتی دیگر وامی گذاریم . گفتنی است آنچه بررسی در مشارق الأنوار به عنوان خطبة الافتخار آورده ، تنها بخشی از خطبة البیان است که الفاظ آن متفاوت با نسخه های دیگر است ، ولی در معنا و مضمون شبیه به آن است .

در شماره ۲۲ فصلنامه علوم حدیث درباره کتاب مشارق أنوار الیقین حافظ رجب بررسی به تفصیل سخن گفتیم و به مباحث کتاب مذکور و انتقادات و دفاعیات از مضامین آن کتاب اشاره نمودیم و در آنجا یادآور شدیم که یکی از مطالب مهم درباره مشارق الأنوار ، بحث از دو خطبة منسوب به امیرالمؤمنین (ع) است که به نامهای خطبة الافتخار و خطبة تطنجیه مشهور گشته است .

رجب بررسی این دو خطبه را در کتاب خود آورده و به مضامین آن انتقادی وارد نساخته ، بلکه از مجموع مطالب وی

کتابشناسی و نسخه‌شناسی خطبه‌البیان

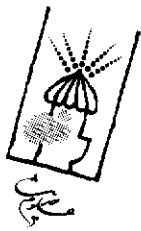
خطبه‌البیان از سخنان منسوب به امیر مؤمنان (ع) است که سید رضی آن را در نهج‌البلاغه نیآورده است. ابن شهر آشوب یکی از خطبه‌هایی را که در نهج‌البلاغه نیامده خطبه‌الافتخار ذکر نموده، که ظاهراً با خطبه‌البیان یکی است؛ البته در کتابهای متعددی به مضمون این خطبه اشاره شده است؛ همچون البدأ والتاریخ مقدسی، تاریخ طبری، رجال الکشی، المراتب اسماعیل بن احمد بُستی (م حدود ۴۲۰ ق)، بصائر الدرجات صفار قمی، الاختصاص منسوب به شیخ مفید، روضة التسليم طوسی، الدر المنظم فی السر الاعظم محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ ق) و هفت باب بابا سیدنا. در برخی از کتابهای مذکور بندهایی از این خطبه درج شده است.

رجب بُرسی بخشهایی از این خطبه را با عنوان «خطبه‌الافتخار» به روایت اصیغ بن نباته^۱ در مشارق انوار الیقین آورده است.^۲ سید حیدر آملی از خطبه‌البیان در مبحث ولایت یاد کرده؛ چنان‌که داوود

قیصری (شارح فصوص الحکم) نیز چنین کرده است.^۳ ملاصدرا نیز به بخشی از خطبه به عنوان سخن امام علی (ع) استدلال نموده و آن را شرح کرده است.^۴

متن خطبه‌البیان در الإنسان الكامل عبدالرحمان بدوی (ص ۱۰۹-۱۱۲) و علائم‌الظهور شُبر درج شده، و آبرتلس در فهرست نسخه‌های خطی اسماعیلی بدخشان (ش ۱۸۵ و ۱۸۶) از آن یاد کرده است. بنابراین، و پیداست که فاطمیان بدخشان نیز بدان ارجح می‌نهادند.^۵ اسماعیلیه هم

۱. درباره‌ی وی، ر. ک: معجم رجال‌الحديث، آیت‌الله خویی، ج ۳، ص ۲۲۲؛ دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، ص ۱۰۳-۱۰۴، مدخل «اصیغ بن نباته».
۲. مشارق انوار الیقین، ص ۱۷۰-۱۷۲؛ الدریمه، ج ۷، ص ۱۹۸ و ۲۰۰.
۳. دنباله‌جستجو در تصوف ایران، عبدالحسین زرین‌کوب، ص ۱۴۰-۱۴۱ و ۳۲۳-۳۲۵.
۴. اسفار، ج ۷، ص ۳۲.
۵. فرمان مالک اشتر، ترجمه حسین علوی آوی، با دیباچه محمد تقی دانش‌پژوه، ص ۳۱؛ فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، علی نقی منزوی، ج ۲، ص ۱۰۸-۱۱۶؛ فهرست نسخه‌های خطی موجود در ولایت بدخشان تاجیکستان، موجانی، ص ۱۱۳.

همراه با ترجمه فارسی در سال ۸۷۵ ق،
تحریر شده است.^{۱۰}

و از آن جمله نسخه مدرسه حبیبیه
فردوس که به خط معین شیرازی در سال
۹۰۹ ق تحریر شده^{۱۱} و همچنین نسخه
دانشگاه لس آنجلس که در سال ۹۱۰ ق،
تحریر شده است.^{۱۲} پس از آن نسخه
شماره ۲۳۹۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران است که در محرم ۹۱۲ ق کتابت
شده،^{۱۳} و بعد از آن نسخه حسینیه شوشترها
که در سال ۹۱۱ ق تحریر شده^{۱۴} و سپس

۶. فهرست متون حروفیه، توفیق سبحانی، ص ۸۶.

۷. نوائب الدهور فی علائم الظهور، ج ۲، ص
۲۴-۱۵۲.

۸. فهرست آستان قدس رضوی (چاپ قدیم)،

ج ۱، ص ۹۷؛ الذریعة، ج ۷، ص ۱۹۸.

۹. نشریه نسخه های خطی، ج ۱۰، ص ۲۷۳.

۱۰. فهرست آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص
۱۳۸.

۱۱. فهرست مدرسه حبیبیه فردوس، محمد
تربایان (مخطوط).

۱۲. نشریه نسخه های خطی، دفتر ۱۱، ص ۷۰۵.

۱۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران،

ج ۹، ص ۱۰۰۲ و ج ۲، ص ۱۰۸ و ج
۵، ص ۱۲۹.

۱۴. نشریه نسخه های خطی، دفتر ۱۲، ص
۸۴۴.

شرح آن را به حسن صباح منسوب نموده اند.
در رساله تراب نامه از متون حروفیه نیز به
خطبه البیان استشهد شده است.^۶

این خطبه به صورت مستقل و یا ضمن
کتب دیگر بارها به چاپ رسیده است؛ از
جمله چاپ منشورات دارالفنون بیروت در
سال ۱۴۱۷ ق. مرحوم میرجهانی خطبه را
به همراه ترجمه و بحثی در مدارک آن، در
نوائب الدهور^۷ آورده و مطالب او با ویرایش
جدید به وسیله مؤسسه تحقیقاتی-فرهنگی
جلیل با عنوان گفتار امیر مؤمنان در
شناخت امام و حوادث آخر الزمان، به
صورت کتاب مستقلی در سال ۱۴۱۶ ق به
چاپ رسیده است.

نسخه های خطی فراوانی از خطبه
مذکور در کتابخانه های شخصی و عمومی
ایران و خارج از ایران یافت می شود.
تاکنون حدود پنجاه نسخه از این خطبه در
کتابخانه های ایران، شناسایی شده که
قدیمی ترین آنها ضمن نسخه ای از
نهج البلاغه است که در سال ۷۲۹ ق کتابت
شده^۸ و پس از آن، نسخه ای است با تاریخ
کتابت ۸۶۰ ق،^۹ و سپس نسخه شماره
۷۱۳۶ کتابخانه آستان قدس رضوی که

نسخه آستان قدس رضوی به خط درویش علی مقری در ۹۲۳ ق، و سپس نسخه شماره ۲۵۷۶ مکتبه احمد ثالث در استانبول که در سال ۹۶۰ ق تحریر شده^{۱۵} و پس از آن نسخه شماره ۲۴۵ کتابخانه آیت الله مرعشی قم که به خط نسخ حسن بن علی حسینی بحرانی در ذیقعه ۹۷۱ ق استنساخ شده است.^{۱۶}

نسخه های خطبه البیان در عبارات اختلاف دارند و از جهت زیادتی و نقصان با یکدیگر متفاوتند. شیخ علی بارجینی یزدی حایری سه نسخه مختلف از این خطبه را در الزام الناصب آورده است.

این خطبه از زمانهای دور مورد توجه ارباب حکمت و عرفان و اصحاب دانش و پژوهش بوده است. از این رو، نظم و ترجمه و شروح بسیاری بر آن صورت تحریر پذیرفته که برخی از آنها ناشناخته مانده است. فهرست عناوین برخی از آنها عبارت است از:

۱. ترجمه فارسی منظوم شاپور کاشانی، سروده در ۸۴۶ ق، که دانش پژوه آن را از روی دو نسخه در مجله دانشکده

ادبیات، ش ۱۱، ص ۳، ۴ و ۳۸۵-۴۱۰ چاپ کرده است.^{۱۷}

۲. ترجمه احمد بن سعد الدین حسینی، که نسخه ای از آن با شماره ۳۰۸۶ در کتابخانه جامع یزد موجود است.

۳. گزارشی از سید شریف (گویا گرگانی، یا نقطوی) که باید پیش از سال ۹۱۳ ق نوشته شده باشد و تاکنون چند

نسخه از آن در کتابخانه های دانشگاه استانبول و دانشگاه تهران و دانشکده حقوق و کتابخانه های مجلس و ملک تهران و

۱۵. فهرس المخطوطات المصورة (فی المعهد المخطوطات العربیة)، ج ۱، ص ۵۲۰، رقم ۷۲۴ ادب.

۱۶. الدرر، ج ۷، ص ۲۰۱؛ فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۱، ص ۲۷۳. البته بندهایی از این خطبه در ضمن کتابهایی همچون الدر المنظم و المراتب نقل شده و نسخه های قدیمی از این کتب موجود است. (ر. ک: الدرر، ج ۷، ص ۲۰۱؛ اهل البيت في المكتبة العربية، سید عبدالعزيز طباطبایی، ص ۴۶۰-۴۶۲).

۱۷. ر. ک: الدرر، دفتر ۹، ۴۹۱؛ فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۱۱۵؛ نشریه نسخه های خطی، ج ۴، ص ۴۲۹؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۱، ص ۱۳۱۲.

موجود بوده است. نسخه مذکور به کتابخانه دانشکده هیات مشهد منتقل شده است. ۲۳

۸. حل مشکلات خطبة البيان، اسحاق سوگندی، رساله ای است به عربی که

۱۸. ر.ك: الذريعة، ج ۱۳، ص ۲۱۸ و ۲۱۰؛ فهرست نسخه های خطی فارسی، منزوی، ج ۲، ص ۱۲۳۱؛ فهرست دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۱۰۸، نسخه شماره ۱۱۰۵ با تاریخ کتابت ۹۱۳ ق، و ج ۱۰، ص ۱۷۴۴، نسخه شماره ۲۸۹۶.

۱۹. ر.ك: الذريعة، ج ۷، ص ۲۱۹؛ فهرست کتابخانه ملی تهران، ج ۱، ص ۱۹۴؛ فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲۲، ص ۲۴۴؛ فهرست کتابخانه آیت الله گلپایگانی، ج ۱، ص ۱۲۵؛ فهرست مشترک پاکستان، ج ۳، ص ۱۴۳۰.

۲۰. ر.ك: فهرست کتابخانه مجلس، ج ۳، ص ۴۳۳؛ فهرست نسخه های خطی مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، منزوی، ج ۱، ص ۱۴۹ و ۳۰۲. ۲۱. ر.ك: نشریه نسخه های خطی، دفتر ۵، ص ۲۶۸ و ۲۱۴.

۲۲. فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۴، ص ۴۸۰۷.

۲۳. ر.ك: نشریه نسخه های خطی، ج ۷، ص ۱۴۵؛ فهرست دانشکده هیات مشهد، ج ۲، ص ۴۵۷، شماره ۱۳۱۶.

مرعشی قم شناسایی شده است. ۱۸

۴. خلاصة الترجمان في تاويل خطبة البيان، محمد دهدار عیانی شیرازی، نوشته سال ۱۰۱۳ ق، که ۲۸ نسخه خطی از آن شناسایی شده و تصحیح آن از روی دو نسخه و به اهتمام محمد حسین اکبری ساوی به وسیله انتشارات صائب در تهران به سال ۱۳۷۹ ش، به چاپ رسیده است. ۱۹

۵. گزارش منظوم نور علی شاه طبسی (م ۱۲۱۲ ق) در ۱۵۰ بیت. ۲۰

۶. معالم التاویل و التبیان فی شرح خطبة البيان، میرزا ابوالقاسم رازدهبی شیرازی (م ۱۲۸۶ ق) که سه نسخه از آن در شیراز شناسایی شده است؛ از جمله نسخه ای به خط مؤلف که به شماره ۴ و ۵۹ در خانقاه احمدیه شیراز نگهداری می شود. ۲۱ این کتاب به ضمیمه «انهار جاریه» در شیراز به صورت سنگی به چاپ رسیده است. ۲۲

۷. حدیقة الإسلام در ترجمه و شرح خطبة البيان، از محمد کریم بن محمد حسین موسوی، که نسخه ای از آن در کتابخانه مفتاح تهران با تاریخ کتابت ۱۲۴۴ ق

البیان در کتابخانه شخصی سید حسین شهبهانی در اصفهان بوده که ممکن است از سید حسین غیبی باشد. ۲۷ و نیز نسخه شماره B617 کتابخانه دانشگاه لس آنجلس که مشتمل بر شرح مذکور است. ۲۸

۱۲. شرح خطبة البیان، محمدتقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق). این شرح به فارسی است و نسخه ای از آن به شماره ۱۵۷۳ در کتابخانه ملک نگهداری می شود. ۲۹

۱۳. قاضی سعید قمی نیز قسمتی از خطبه را ضمن شرح حدیث غمامه شرح کرده است.

۱۴. گویا عبدالرحیم دماوندی نیز شرحی بر خطبه دارد. شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة (ج ۲۶، ص ۳۱۰)،

۲۴. ر.ک: فهرست الفبایی آستان قدس رضوی، ص ۲۲۷.

۲۵. ر.ک: الذریعة، ج ۷، ص ۲۰۰.

۲۶. ر.ک: فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۱۹۳، وج ۸، ص ۲۴۳.

۲۷. میراث اسلامی ایران، ج ۵، ص ۵۹۸.

۲۸. نشریه نسخه های خطی، دفتر یازدهم و دوازدهم، ص ۴۳۴.

۲۹. ر.ک: فهرست کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۵۰۱.

نسخه ای از آن به شماره ۶۱۲۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است تاریخ کتابت نسخه ۱۰۹۴ ق است. ۲۴

۹. شرح خطبة البیان، سید حسین قدسی شریفی، تألیف در ۱۳۶۲ ق. ۲۵

۱۰. شرح خطبة البیان، میرزا ابوالقاسم گیلانی قمی (م ۱۲۳۱ ق)، گفتاری است از میرزای قمی در جامع الشتات در پاسخ به پرسشی که درباره خطبه مذکور شده است. ۲۶

۱۱. شرح ترکی خطبة البیان، سید حسین بن سید غیبی، که از ستیان بوده است. چند نسخه از شرح وی تاکنون شناخته شده است؛ از جمله در کتابخانه تربیت تبریز (فهرست، ص ۱۳، ش ۱۶)، و کتابخانه آیت الله مرعشی قم، به شماره ۵۱۴۴ (فهرست، ج ۱۳، ص ۳۴۹، بدون نام شارح)، و کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم، به شماره $\frac{6}{131}$ (فهرست چاپ نشده کتابخانه آیت الله گلپایگانی). نسخه اخیر در جمادی الاولی ۹۸۵ ق کتابت شده است و شارح، این خطبه را در هفتاد بخش شرح کرده و هر قسمت از خطب را یک «کلمه» نامیده است. ترجمه ترکی خطبه

هبه الله موسوی، تألیف ۷۰۳ ق، و مشارق انوار الیقین بُرسی و الزام الناصب بارجینی درج شده است.

در پایان این خطبه از اقالیم چهارگانه یاد شده، و شیخ آقا بزرگ تهرانی احتمال داده است که این خطبه با «خطبه الاقالیم» که

۳۰. ر.ک: الذریعة، ج ۲۶، ص ۳۱۰.

۳۱. ر.ک: فهرست مشترک پاکستان، ج ۴، ص ۲۴۶۸.

۳۲. المخطوطات الفارسیة، ج ۱، ص ۲۳.

۳۳. ر.ک: فهرست کتابخانه ملک، ج ۵، ص ۴۱۷، ش ۲۰۵۸ و ج ۷، ص ۳۲۵ و

ج ۸، ص ۳۸۳، ش ۵۴۴۵؛ فهرست

کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۷۰۳،

ش ۱۰۶۷ و ج ۸، ص ۶۳۹، ش ۲۰۲۱؛

فهرست کتابخانه مجلس، ج ۵، ص

۴۱۰، ش ۱۹۱۸؛ فهرست کتابخانه

آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۱۳۸ و

ج ۱۵، ص ۱۹؛ فهرست کتابخانه آیت

الله گلپایگانی، ش ۳۶۱۸۷؛ فهرست

کتابخانه غرب (مدرسه آخوند همدان)،

ص ۳۴۹؛ فهرست کتابخانه گنج بخش

پاکستان، منزوی، ج ۲، ص ۶۰۵؛ فهرست

مشترک پاکستان، ج ۳، ص ۱۵۹۴ و ج ۴،

ص ۲۴۱۰؛ فهرست نسخه های خطی مرکز

احیاء میراث اسلامی، ج ۲، ص ۱۷۵،

ش ۵۳۸.

ضمن معرفی القضا و القدر دماوندی، مطالبی از این کتاب را درباره خطبه البیان نقل می کند.

۱۵. شرح منسوب به ابن عبدالفتاح.

۱۶ و ۱۷. دماوندی در القضا و القدر

درباره خطبه البیان به نحوی سخن گفته که

علامه تهرانی از بیان او استفاده نموده که

ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) و شیخ ابو الفتح

محمد بن عبدالکریم شهرستانی (م ۵۴۸ ق)

نیز شروحنی بر خطبه البیان داشته اند. ۳۰

۱۸. مناجات مرتضوی در شرح خطبه

البیان، از امیر محمد صالح، که نسخه ای

از آن در دانشگاه لاهور پاکستان موجود

است. ۳۱

۱۹. افتتاح خطبه البیان، رساله فارسی

در شرح خطبه، نسخه شماره ۷۶۰ دارالکتب

قاهره. ۳۲ حدود بیست نسخه از شروح و

ترجمه های ناشناخته از خطبه البیان در

فهارس نسخ خطی معرفی شده است. ۳۳

کتابشناسی و نسخه شناسی خطبه تنجیه

خطبه تنجیه نیز از خطبه های منسوب به

امیر المؤمنین (ع) است که در نهج البلاغه

نیامده است، ولی در المجموع الرائق سید

شرحی ناشناخته بر خطبهٔ تنجیه در فهرست کتابخانهٔ دانشگاه تهران (ج ۲)، ص ۷۰۳، شماره ۱۰۶۷) معرفی شده است. علی و خطبهٔ تنجیه، از دورهٔ معارف و عرفان معصومان، تألیف دکتر عبدالعلی گویا به وسیلهٔ انتشارات زواره در سال ۱۳۷۹ ش به چاپ رسیده است.

ابن شهرآشوب در المناقب از آن یاد کرده متحد باشد. ^{۳۴} این خطبه نیز بارها به صورت مستقل و ضمن کتابهای دیگر به چاپ رسیده است ^{۳۵} و نسخه های خطی متعددی از آن را در کتابخانه های دانشگاه تهران، مجلس، وزیری یزد و مسجد اعظم قم سراغ داریم. ^{۳۶}

این خطبه را به جهت اشتغال بر جمله «أنا الواقف علی التطنجین» که به معنای دو خلیج از آب است و یا به معنای دنیا و آخرت است، خطبهٔ تنجیه خوانده اند.

چند شرح بر خطبهٔ مذکور نگاشته شده که مشهورترین آنها ارشاد المسترشدین تألیف سید کاظم رشتی است که در سال ۱۲۷۰ ق به چاپ رسیده و هفده نسخهٔ خطی از آن در کتابخانه های ایران موجود است؛ از جمله در کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات مشهد و ملی تهران و ملی تبریز و فاضلی خوانسار. ^{۳۷}

محمد کریم کرمانی نیز شرحی بر خطبهٔ تنجیه نگاشته که نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ سپهسالار نگهداری می شود. تاریخ کتابت نسخهٔ مذکور، سال ۱۲۹۹ ق است. ^{۳۸}

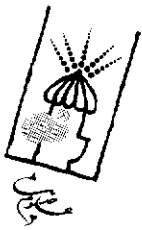
۳۴. الذریعة، ج ۷، ص ۱۹۸ و ۲۰۱.

۳۵. فهرست کتابهای چاپی عربی، خان بابا مشار، ۳۳۳.

۳۶. ر.ک: فهرست کتابخانهٔ دانشگاه تهران، ج ۱۳، ص ۳۳۸۰ و ج ۶، ص ۳۶۵؛ فهرست کتابخانهٔ مجلس، ج ۳۸، ص ۴۹۷؛ فهرست کتابخانهٔ وزیری یزد، ج ۱، ص ۲۱؛ فهرست کتابخانهٔ مسجد اعظم قم، ۶۰۶.

۳۷. الذریعة، ج ۱۳، ص ۲۱۹؛ فهرست کتابهای چاپی عربی، مشار، ۵۴۶؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۳، ص ۳۲۲۸؛ فهرست کتابخانهٔ ملی، ج ۷، ص ۳۶۸؛ فهرست کتابخانهٔ فاضلی خوانسار، ج ۲، ص ۴۲ و ۵۲؛ فهرست کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات مشهد، ج ۲، ص ۲۳۸.

۳۸. فهرست کتابخانهٔ سپهسالار، ج ۵، ص ۴۵.

کردن سند روایت ندارد ... بسیاری از وصفها که شایسته خداوند است بر زبان علی (ع) رفته ... در قره العیون این دو خطبه از علی (ع) دانسته شده است. گذشته از شک در استناد آنها، قرآن هم می‌رساند که این گونه سخنها از مردمی نباید سر بزنند و با تجسم و حلول و غلو و تفویض سازگار است، و خبرهایی از امامان داریم که در آنها دارندگان این گونه رایها و سخنها نکوهش شده است ... اگر هم بپذیریم که علی (ع) چنین سخنی گفته باشد، باید مانند متشابهات قرآنی آنها را تاویل درست نمود. در بصائر الدرجات، باب «نوادیر فی الائمة و اعاجیبهم» از امام صادق (ع) روایت نموده که خداوند در شب معراج به پیامبر (ص) گفته: هو (علی) الاول و الاخر و الظاهر والباطن، و سپس تاویل درست آن دو را [به او] آموخت، مانند این حدیث در اختصاص مفید هم دیده شده است.

دانشمند معاصر، جعفر مرتضی‌عاملی

بحثی درباره محتوای خطبه البیان

و خطبه تطنجیه

برخی از بزرگان بر اثر بعضی از جملات موحش و الفاظ غریب و لغات نامانوسی که در خطبه مندرج است، و همچنین به سبب سیاق عبارات آن که در بادی نظر بر خلاف سایر خطب و کلمات صادر شده از امیر مؤمنان است، استشمام رایحه جعل و وضع و غلو کرده، در مقام انکار صدور خطبه برآمده اند. از آن جمله، علامه مجلسی و میرزای قمی در درستی نسبت آن شک کرده اند.

میرزای قمی در شرح خطبه می‌آورد:

این خطبه در مصادر کهن حدیثی مانند کتابهای کلینی و ... نیامده، جز آنکه برخی از دانشمندان شیعی مانند حافظ رجب بُرسی در مشارق انوار الیقین، بسیاری از عبارتهای دو خطبه بیان و تطنجیه را آورده اند. و قاضی سعید قمی در شرح حدیث غمامه، خطبه بیان را آورده و گفته که چون در میان دانشمندان شیعی و غیر شیعی شایع است، نیازی به یاد

رفع شبهه می شود؛ البته آنها متذکر می گردند که اخبار هم مانند آیات، محکم و متشابه، عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مفصل و تنزیل و تاویل دارد. پس بر شخص منصف است که به مجرد دیدن حدیث یا خبری که ظاهر آن در نظر او با اصول و قواعد همسویی ندارد، فوراً به انکارش اقدام ننماید، بلکه در آن تأمل و تدبر نماید و آن را با کلمات دیگری که از معصومان (ع) رسیده و مفسر این اخبار است مقایسه نماید؛ چرا که کلمات آنان مانند آیات قرآن، برخی برخی دیگر را تفسیر و تبیین می کند.^{۳۹}

استاد علامه حسن زاده آملی در این باره می فرماید:

اگر به زبان احادیث آشنا باشیم، خواهیم دید بسیاری از کتب چون مشارق انوار الیقین، تألیف حافظ

در جزیره خضرا، افسانه یا واقعیت با بررسی جامعی نقلهای مختلف خطبه الیابان را ذکر نموده و بر سند و متن نقلهای مذکور اشکالات متعدد و مهمی وارد ساخته است.^{۳۹} برخی معتقدند ذکر این مطالب به صورت خطبه در حضور جمعی که وصایت حضرت از رسول اکرم (ص) را به سختی می پذیرفتند، نامیسر است. نیز پاره ای از فقرات آن غلط ادبی و محتوایی دارد.

هاشم معروف حسنی نیز در کتاب *الموضوعات في الآثار و الاخبار بر رجب* بررسی به خاطر درج این دو خطبه در *مشارق الانوار* انتقاد نموده می گوید:

بسیاری از اوصافی که در آن به علی (ع)

نسبت داده شده، نسبت آن به غیر

خدا جایز نیست، و این مطالب از

غرایب و عجایب و اساطیر و

افتراات بر ائمه هدی (ع) است.^{۴۰}

از طرف دیگر، جمعی از بزرگان به

دفاع از بررسی برخاسته، مضامین این دو

خطبه را صحیح می دانند و صدور آن را از

غیر معصوم مشکل می شمارند. آنها بر این

اعتقادند که با مراجعه به مجموع اخبار وارد

شده در فضایل و مناقب امیرالمؤمنین (ع)،

۳۹. *دراسة في علامات الظهور والجزيرة الخضراء*،

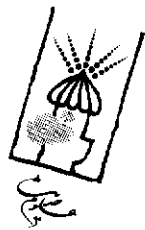
سید جعفر مرتضی عاملی، بیروت:

دارالبلاغه، ۱۴۱۲ ق، ص ۶۱-۱۶۷.

۴۰. *الموضوعات في الآثار و الاخبار*، ص ۳۰۰-

۳۰۲.

۴۱. گفتار امیر مؤمنان، ص ۱۳-۱۶.

اشخاصی که از مقام ولایت و نحوه احاطه وجود ولی بر کائنات بی‌خبرند، این قبیل از مطالب را غلوآمیز می‌دانند در حالی که غلو امر دیگری است، در عین اثبات این شئون برای مقام ولایت، باید ولی را عبد مربوب دانست و از برای او استقلال وجودی قائل نبود و همه کمالات او را از حق دانست. ما فوق مراتبی که در این خطبه و امثال آن ذکر شده است در مطاوی شرح تبعاً للأعلام و المحققین برای مقام ولایت ثابت کرده ایم و کسی که ما را رمی بر غلو نماید او را تحمیق می‌کنیم: «چه داند آنکه اشتراک می‌چراند»، اطلاع از کیفیت سربان ولایت علی (ع) در عوالم وجودی از غامض‌ترین مسائل عرفان و فن ربوبی است، کثیری از روایات عامه از پیامبر از این قبیل مضامین را در شان علی (ع) زیاد روایت کرده‌اند...

۴۲. صراط سلوک، علی محیطی، ص ۶۳.

۴۳. خیر الاثر در رد جبر و قدر، آیت الله حسن زاده

آملی، ص ۹۶.

رجب بُرسی و تفسیر فرات کوفی صحیح است و غلوی در کار نمی‌باشد. ۲۲

ایشان در جای دیگر آورده است:

در اصول کافی کلینی - رضوان الله علیه - یازده حدیث درباره انسان کامل است که در یک یک آنها باید دقت شود. در حدیث هشتم امیرالمؤمنین (ع) فرمود: «انا عین الله و انا ید الله، و انا جنب الله، و انا باب الله» (باب نوادر کتاب توحید). روایات این باب، مصدق همه روایات کتاب مشارق الانوار شیخ اجل جناب حافظ رجب بُرسی و نیز مصدق بسیاری از خطب و

احادیث صعب و مستصعب صادر از خزانه علم الهی است. ۴۳

حکیم فرزانه، جناب سید جلال الدین

آشتیانی درباره این خطبه می‌نویسد:

مولانا حافظ رجب - انار الله برهانه

- این خطبه را در کتاب خود آورده

است. برخی از محدثان شیخ

رجب را به واسطه نقل این خطبه

رمی به غلو نموده‌اند.

این خطبه را اعظام از عرفا در کتب و مسفورات خود ذکر کرده اند. از حیث سند قابل خدشه است، ولی مدلول آن اگر این خطبه از حضرت مولا هم نباشد، در کمال صحت و اطمینان است و متعارض است با روایات دیگری که دارای مضامین بلندتر و کامل تر از مدلول این روایت می باشد.

علاوه بر این روایات، عقل صریح حکم می کند بر اینکه انسان کامل به واسطه استعداد تام قدرت سیر در مراتب ملکوت و ظهور در عالم وجود را دارا می باشد، مآخذ مختار عرفای اسلامی همین روایات است. نباید توقع داشت کسانی که عمر خود را صرف تحقیق مسائل کلامی و فقهی و مبانی اصول کرده اند و حول این قبیل مسائل عالیه نگشته اند، این قسم از مبانی را تصدیق کنند؛ چون فهم این روایات در نهایت غموض است. لذا در بین قدمای از روات اخبار اهل بیت (ع) و اقدمین از

حاملان اخبار شیعه - رضوان الله علیهم - کسانی هستند که به واسطه نقل پاره ای از احادیث در شان ائمه که دارای مضمون بلندی بوده است، متهم به غلو شده اند.

برخی از قدمای محدثان امامیه جماعت زیادی را رمی به غلو کرده اند و بعدها متأخرین از اهل رجال و اعظام از اهل درایه و حدیث آنها را از ثقات شمرده اند...

انکار این قبیل از روایات به اعتبار مضمون و مدلول، انکار فضایل اهل بیت عصمت و طهارت و انکار مقامات معنوی آنهاست. اعراض از همه این روایات، به عقیده نگارنده، ظلم به اهل بیت (ع) است.

ای کاش خدشه در سند برخی از این روایات می نمودند، ولی مدلول آن را انکار نمی کردند... روایات فراوانی که دارای همین مضامین هستند در بحار الانوار (ج ۳۹، ص ۳۳۵، و ج ۲۵، ص ۲۲ و ۲۳ و ۳۷۲) و مفاتیح الجنان (دعای

صفات است غیر از وجوب ذاتی و غنا یا چنانچه حدیث تخلّقوا باخلاق اللّٰه دلالت بر آن دارد... در این مرتبه از کمال، مشیت ایشان متعلق نمی شود، مگر به چیزی که مشیت الهی به آن تعلق گرفته است. ۴۵

درباره این دو خطبه و مضامین شگفت آن بحث بسیار است. آنچه آوردیم نگاهی گذرا و نظری به اجمال بود و تفصیل بحث مجال دیگری را می طلبد.

۴۴. شرح مقدمه قیصری، سید جلال الدین آشتیانی، ص ۶۵۳-۶۵۷.

۴۵. ر.ک: دایرة المعارف تشیع، ج ۷، ص ۱۷۳-۱۷۴؛ نظرهای مختلف درباره مسأله غلو را در «معرفی مشارق انوار الیقین» آوردیم.

ناحیه مقدسه که در هر روز از ماه رجب خوانده می شود و زیارت مطلقه امام حسین (ع) و توحید صدوق (ص ۱۱۷ و ۱۱۸ و ۱۵۰-۱۵۲ و ۱۶۴-۱۶۷ و ۱۸۲) قابل مشاهده می باشد...

جمله «فبهم ملات سمانک و ارضک...» که در توقیع شریف در دعای هر روز ماه رجب آمده - دلالت صریح دارد بر اینکه ائمه اطهار به واسطه واجد بودن مقام وساطت در فیض، جمیع مراتب وجودی را واجدند و معیت وجودی با جمیع حقایق دارند و مراتب سماوات ارواح و اراضی اشباح، مملو از ظهور وجودی و تجلی نوری ائمه (ع) است... ۴۴.

ملا عبدالصمد همدانی از جمله کسانی است که چند دلیل در اثبات استناد خطبه به حضرت امیر(ع) و صحت مطالب آن مطرح کرده است. او در بحر المعارف در ضمن بحث از مقام و منزلت امام می گوید:

انسان کامل موصوف به صفات کامله ای که به حق موصوف به آن